

Vernes Menzilović, MA

PRILOG POZNAVANJU ODNOSA MUSLIMANA ŠIREG ZENIČKOG PODRUČJA (BISTRICA-NEMILA)PREMA DOGAĐAJIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Sažetak

Pozavršetku Prvog svjetskog rata formirat će se Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca u kojoj će bosanskohercegovački muslimani nastojati politikom priklanja da očuvaju teritorijalnu cjelovitost zemlje i zaštite svoje interese. Takva politika nastavljena je i za vrijeme Drugog svjetskog rata kada će muslimani nastojati da se priklone onoj strani koja bi štitila njihove interese. U ovom radu ćemo pokušati da donesemo jednu jasniju sliku odnosa muslimana prema događajima u Drugom svjetskom ratu, bazirano na usmenim iskazima svjedoka i aktera tih događaja, te arhivskom građom i literaturom. Također, u radu ćemo koristiti termin musliman koji se tada koristio za nacionalnu skupinu naroda, a danas se odnosi na Bošnjake. Razlog pisanja jedne ovakve teme leži u činjenici da radovi koji su objavljeni o odnosu muslimana prema Drugom svjetskom ratu nisu dublje analizirali područje zeničkog kraja sa dominantno muslimanskim stanovništvom, niti je analiziran njihov stav prema tadašnjim prilikama. U ovom radu pokušat ćemo da damo i stav Islamske zajednice, ali i narodnih masa prema različitim vojnim formacijama kojima su se muslimani zeničkog kraja priklanjali.

Ključne riječi: Muslimani, Zenica, Bistrica, Islamska zajednica, muslimanske rezolucije, muslimanske milicije, četnici, ustaše, domobrani, Crna legija, partizani.

Uvod

Popisom stanovništva iz 1931. godine srez Zenica je imao 35. 833 stanovnika, od čega 20. 207 muslimana, 6. 508 pravoslavaca i 8. 698 katolika.¹ To je bio posljednji popis stanovništva urađen do početka rata. Muslimani su činili oko 57% ukupnog broja stanovnika sreza Zenica. Početak rata dočekali su neorganizovano, pokušavajući da se priklone onoj strani koja bi zaštitila njihove interese. Autor u ovom radu na osnovu usmenih iskaza, dostupnih izvora i literature prati događaje od početka do kraja rata nastojeći da prikaže ulogu i značaj muslimana, te njihov pravac djelovanja, naročito u prvim godinama rata. Poseban osvrt daje se na zeničko selo Bistricu, smješteno u nemilskom području, uključujući i životne priče nekih od aktera rata.

Interesantno je da je partizanska borba u zeničkom kraju započeta tek u novembru 1941. godine, ali se već u maju 1942. godine ugasila. Ostao je samo jedan neuspješan pokušaj partizana u oktobru 1943. godine upadom u pogone željezare, ali ova akcija nije imala većeg značaja. Od tada, pa sve do početka 1944. godine muslimani su se priklanjali raznim vojnim formacijama, s ciljem da se zaštite od četničkih, ali i ustaških progona i istrebljivanja i tek tada su masovno počeli

¹Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, Knjga II, Državna štamparija, Beograd 1938, str. 7 (Dalje: Definitivni rezultati popisa...) Zenički srez obuhvatao je i područje Kaknja, Busovače i Viteza. Samo područje današnje općine Zenica imalo je 9078 stanovnika od čega: 4 086 ili 36,2% muslimana, 3 243 ili 24,3% katolika, 1 399 ili 18,2% pravoslavaca, 102 ili 0,5% protestanata. Jalimam Salih, *Zenica fotomonografija*, ZE Coppany, Zenica 1999. (Dalje: Jalimam, *Zenica fotomonografija*...)

prelaziti na stranu partizana i narodnooslobodilačkog pokreta.²Kada je u pitanju položaj i uloga muslimana zeničkog kraja u Drugom svjetskom ratu, mi danas raspolazemo sa vrlo oskudnim informacijama. Zbog toga ovaj rad posvećujemo isključivo periodu Drugog svjetskog rata, a razlog tome je što i u historiografiji ova tema nije dovoljno istražena, odnosno radovi koji su pisani na ovu temu obuhvatali su širi kontekst, prostorno i tematski, ili su bili pod uticajem komunističke propagande. Shodno navedenom, ovaj rad obuhvata mikroregiju zeničkoga kraja, sa posebnim osvrtom na muslimansko selo Bistricu koje se danas nalazi na sjevernom dijelu općine Zenica, te ćemo kroz prizmu dešavanja na ovom kraju pokušati da donesemo neke opće zaključke. Po karakteru, sukobljenim stranama i načinu vođenja, Drugi svjetski rat, bio je do tada fenomen, jer su na području Bosne i Hercegovine u sukobima učestvovala razne vojne formacije.³ Već u ljeto 1941. godine kada je započeo ustanak protiv okupatora, mještani Bistrice susilom ili dobrovoljno uključeni u ratne sukobe širom zemlje. Upravo je to najvažniji momenat u cijelom ovom istraživačkom poduhvatu. Cilj je bio da prikazemo ulogu, značaj, ali i pravac djelovanja muslimana zeničkog kraja, zbog toga što je ovaj prostor srednje Bosne bio konglomerat različitih vjera, a sasvim sigurno je da je vjera uz ideološku bila jedna od najznačajnijih odrednica pristupanja određenim vojnim formacijama. Iako su radovi Envera Redžića, Rasima Hurema, Marka Attila Hoare i drugih, dali neprocjenjiv značaj za kristaliziranje i donošenje jasnije slike i predstave na ovu temu, mi ipak danas nemamo radove koji obuhvataju prostor Zenice sa posebnim aspektom na muslimansko stanovništvo. Čamil Kazazović je u svojim radovima *Zenica u oružanoj revoluciji* i *Zenica u Nob-i 1942-1945* postavio temelje za istraživanje ove teme, ali pod djelovanjem komunističke ideologije, ignorisao je činjenice da muslimani nisu imali jasnu isprofilisanu politiku 1941. godine, što se moglo vidjeti kroz njihovo držanje po strani ili njihovo djelovanje u različitim pravcima tokom rata. Također izostao je i stav Islamske zajednice, a koji je mogao biti značajan faktor za usmjerivanje muslimanskih masa u nekom konkretnom pravcu djelovanja. Zbog toga ćemo u ovom radu nastojati da na različitim životnim sudbinama isudionicima tih događaja pokažemo kako su muslimani zeničkog kraja gledali na ratna dešavanja, koga su podržavali, a koga ne, te gdje su sve učestvovali u ratnim sukobima.

Muslimani Zenice u Drugom svjetskom ratu

Uspostavom režima NDH u aprilu 1941. godine, ali i ranije, politika NDH nastojala je da pridobije muslimansko stanovništvo na svoju stranu. Historičar Marko Attila Hoare tvrdi da su muslimani kroz razne oblike djelovanja nastojali da se uspostave ustaškom režimu, a u krajnjem cilju da se zaštiti muslimansko stanovništvo.⁴ Međutim, mi to na konkretnim primjerima ne možemo da vidimo. Prije bismo mogli kazati da su se muslimani držali oprezno, ne dajući javnu

² Ekspanziju narodnooslobodilačkog pokreta opisuje Hoare Marko Attila u radu: *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica 2019, str. 278 (Dalje: Hoare, *Bosanski muslimani*...)

³ Naročito je važna i značajna uloga muslimana u tom periodu, koje rat zatiče bez jakog političkog vodstva. U junu 1939. godine umro je Mehmed Spaho, predsjednik Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) i ministar u vladi Kraljevine Jugoslavije. Iste godine, 26. augusta sporazumom „Cvetković-Maček“ dijelovi Bosne i Hercegovine trebali su biti pripojeni Banovini Hrvatskoj. Na mjesto predsjednika JMO poslije smrti Mehmeda Spahe, došao je Džafer-beg Kulenović. Uspostavom fašističkog režima od 10. aprila 1941. godine, prostor Bosne i Hercegovine i dio crnogorskog Sandžaka postaje dio Nezavisne Države Hrvatske (NDH), a Džafer-beg Kulenović postaje potpredsjednik vlade Nezavisne Države Hrvatske.

⁴ Hoare, *Bosanski muslimani*... 26.

podršku, niti osudu ni jednoj strani. Također, bila je prisutna i agitacija Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Proglasom iz juna 1941. godine KPJ je pokušala mobilizirati Bosance svih nacionalnosti u NOP. Dok su komunisti pokušavali da izgrade pokret otpora koji bi se borio protiv njemačkog i italijanskog okupatora, kao i protiv ustaša, srpski konzervativci su imali suprotan cilj. Oni su nastojali da postignu sporazum sa okupatorima, a ustaničke napade da koncentrišu na borbu protiv ustaša. Uz sve to mobilizacija muslimana i Hrvata u partizanske jedinice išla je teško zbog dominantnog srpskog stava partizanskih jedinica. Hrvati su nakon Prvog svjetskog rata imali ideju neke nove zajedničke zemlje južnih slavena, sa jednakim pravima, ali su ostali u podređenom položaju u odnosu na Srbe, te su početkom rata sa oprezom gledali na partizanske jedinice.⁵ Ogromna većina muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini bila je veoma rezervirana prema NDH, ali i prema partizanima. Komunistička propaganda i ideologija društva bez vjere, nije privlačila muslimansko stanovništvo. Bez vlastite države, vojno nemoćni, politički svjesni muslimani su kupovali vrijeme dok ishod rata ne bi postao jasniji.⁶ Politička razjedinjenost muslimana izražavala se i potvrđivala prije svega u činjenici da su u vojničkom pogledu bili potpuno dezorganizovani. Pripadali su ustaškim ideološkim pokretima, domobranskim regularnim jedinicama, muslimanskim autonomnim milicijama, partizanskim odredima, ali bilo je i pojedinih slučajeva da se priključuju četničkim snagama.⁷ Na području Zenice i okolnih, pretežno muslimanskih sela sve do novembra 1941. godine nije bilo partizanskih jedinica, niti oružane borbe, ali i ona je kao što smo gore naveli vrlo kratko trajala.⁸ Tek će krajem 1943. godine muslimani imati jasniji uvid u političku i vojnu situaciju. U jednom izvještaju Ustaške nadzorne službe (UNS) s kraja augusta 1943. godine, navodi se: „*Raspoloženje muslimana prem Nezavisnoj državi Hrvatskoj u Zenici i okolici, u posljednje vrijeme znatno je palo, osjeća se sve veća mržnja i neraspoloženje prema današnjem poredku...*“ U izvještaju se dalje navodi i da su muslimanske organizacije koje su imale dozvolu za rad od strane NDH („El-Hidaje“, „Narodna uzdanica“ i „Merhamet“) opstruirale napore ustaša da mobiliziraju muslimansku omladinu ili da im usade hrvatska nacionalna osjećanja.⁹

Zenička rezolucija o zaštiti Roma

Velikom broju muslimana već na samom početku rata postalo je jasno da NDH nije država koja bi bila spremna i sposobna da garantuje njihovu ličnu i imovinsku sigurnost. Jedan diomuslimanskih intelektualaca, radnika, svećenstva i poslovnih ljudi reagovao je tako što se ogradio od ustaške politike, naročito zbog masovnog progona i zločina nad Srbima i Jevrejima. Zbog toga je objavljeno nekoliko protestnih rezolucija poznatijih kao „muslimanske rezolucije“. Potpisnici ovih rezolucija bili su predstavnici javnog života muslimana. To su većinom bili

⁵ Uz to atentat u Narodnoj skupštini koji se dogodio 20. juna 1928. godine na zastupnike Hrvatske seljačke stranke od strane Puniše Račića, zastupnika Narodne radikalne stranke, ostao je u dubokom sjećanju hrvatskog naroda kao znak za oprez.

⁶ Hoare, *Bosanski muslimani...* 27-42.

⁷ Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS Divizija (Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh)*, Svjetlost, Sarajevo 1987, str. 21. (Dalje: Redžić, *Muslimansko autonomaštvo...*)

⁸ Kazazović Čamil, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Muzej grada Zenice, Dom štampe, Zenica 1984, str. 98. (Dalje: Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji...*)

⁹ Hoare, *Bosanski muslimani...* 200-201.

funkcioneri Islamske vjerske zajednice, članovi muslimanskih društava i udruženja, pripadnici uleme, poslovni ljudi, intelektualci, studenti i sl. Prva rezolucija je objavljena na skupštini Organizacije ilmije (muslimanskog svećenstva) „El-Hidaje“ održanoj u Sarajevu 14. augusta 1941. godine.¹⁰

Zenička rezolucija donesena je 26. maja 1942. godine.¹¹ Ona je bila plod inicijative uglednih Zeničana u prostorijama Sultan-Ahmedove medrese, današnjoj zgradi Medžlisa Islamske zajednice Zenica. Nepunu godinu dana ranije, bojeći se šireg revolta Muslimana, zbog niza rezolucija objavljenim u mnogim bosanskohercegovačkim gradovima, Ministarstvo unutrašnjih poslova u Zagrebu 30. augusta 1941. godine izdalo je raspis po kojem su obustavljene sve mjere protiv tzv. bijelih Cigana.¹² Međutim, u praksi se odstupalo od ove odredbe. Najizrazitiji primjer desio se u Travniku u proljeće 1942. godine kada su ustaške vlasti počele upućivati tamošnje Cigane u koncentracione logore.¹³ Smatrajući ove aktivnosti pogrešnim, te želeći da spase svoje komšije, zeničke Rome, uglednici zeničke čaršije su se uključili u aktivnosti kako bi spriječili progon ove populacije. Kao rezultat tih aktivnosti donesena je zenička rezolucija, koju je sastavio ugledni zenički sudija i advokat Fadil Imamović, a potpisnici su bili ugledni zenički intelektualci. Njih ukupno 27 potpisalo je rezoluciju u kojoj stoji:

Zenički Muslimani održali su sastanak povodom upućivanja u sabirne logore Muslimana tzv. „cigana“ iz Travnika i povodom glasila da će se isto tako postupiti i sa ostalim Muslimanima tzv. „ciganima“ Herceg-Bosne, pa su nakon svestranog proučavanja ovog za islamsku zajednicu vrlo važnog pitanja konstatirali sljedeće:

1. Sveta, uzvišena i zakonom priznata vjera islam ne poznaje podjelu ljudi po rasi i klasi. Jedino priznaje razlikovanje po uljudbi i pojedinačnoj vjernosti, pošto su najpribraniji i najplemenitiji kod Boga dž.š. samo oni, koji se najtačnije drže propisa vjere.

2. Muslimani tzv. Cigani jesu sastavni dio muslimanskog elementa u Herceg-Bosni. Oni se ni po čemu ne razlikuju od ostalih Muslimana. Rađaju se i umiru kao Muslimani, vode se u istim matičnim knjigama, izvršavaju sve obrede islama, žene se i udaju sa ostalim Muslimankama i Muslimani ih nikada nisu smatrali, da su što drugo nego Muslimani, kao i ostali. Uvijek su sa ostalim Muslimanima izvršavali vjerske i državlanske dužnosti, a uživali su i ostala prava kao i svi Muslimani u svim vremenima svoje prošlosti i sadašnjosti. Svi Muslimani bez razlike ih i sada, kao i uvijek smatraju dijelom svoga vlastitog i zajedničkog tijela te najenergičnije i najžešće osuđuju svako izdvajanje i razlikovanje ovih Muslimana od ostalih. Svi Muslimani hoće i jednodušno traže, da ovi Muslimani imaju isti položaj kao i svi ostali Muslimani Herceg-Bosne.

¹⁰ Hurem Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Plejada, Zagreb-Sarajevo 2016, str. 323-324. (Dalje: Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu...*); Izlaganje sa naučnog skupa: 1941. u Istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo 1973. Hadžijahić Muhamed, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, str. 275-282. (Dalje: Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije...*)

¹¹ Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu...* 324.

¹² Odluka Ministarstva unutrašnjih poslova NDH br. 32661/41 od 30. VIII 1941. godine.

¹³ Novi Muallim, jesen 2016. god. XVII, Br. 67. Dizdarević Mevludin, *Tretman Roma kao etničke manjine u Zenici kroz prizmu rezolucije zeničkih intelektualaca 1942. godine*, str. 35 (Dalje: Dizdarević, *Tretman Roma...*)

3. Pod pojmom „ciganin“ imade se smatrati samo necivilizovani nomad (skitnica), koji nema stalnog nastana, niti određene uljudbe, nego se skita od mjesta do mjesta, provodi lupeški život i za koga ne postoje nikakve ni državne ni druge granice.

4. Postoji odredba Ministarstva unutrašnjih poslova od 30. VIII 1941. br. 32661/41, koja određuje da se u tzv. „bijele Cigane“ Muslimane nema dirati, jer se isti imadu smatrati arijevcima. Stoga se na iste ne smiju primjenjivati nikakve mjere već određene i koje će se ubuduće odrediti protiv Cigana.¹⁴

Nakon potpisivanja ove rezolucije, Fadil Imamović¹⁵ se sastao u Sarajevu sa naibom reisul-uleme profesorom Safvetom Salihom ef. Bašićem za intervenciju po ovom pitanju. Naib reisul-uleme telefonskim pozivom obavijestio je potpresjednika vlade Džafera Kulenovića o zeničkim rezolucijama. Kulenović je obećao da će sva kotarska povjerenstva u Bosni i Hercegovini odmah dobiti upute da se akcije protiv tzv. bijelih Cigana ne poduzimaju, a ako je već nešto poduzeto da se obustavi. Prema iskazu Fadila Imamovića, on je uzeo nešto oružja iz suda i podjelio ga bijelim Ciganima u tri sokaka na Odmutu, uz preporuku da pruže otpor ako dođu ustaše.¹⁶ Imamović je umnožio rezoluciju u 200 primjeraka i ti primjerci su poslani svim vakufskim povjerenstvima u BiH.¹⁷ Činjenica je da se jeovim rezolucijama dao stav muslimana o zaštiti Roma, ali da li je u praksi primjenjivano i u kojoj mjeri sa sigurnošću ne možemo kazati.

Postavlja se pitanje zbog čega je izostala ranija reakcija zeničkih uglednika kada je u pitanju zaštita njihovih sunarodnjaka. Rezolucija je donesena krajem maja 1942. godine, u praksi se počela primjenjivati u ljeto iste godine, ali samo na prostoru zeničkog kraja. Bilo je potrebno godinu dana da se zenički muslimani odluče na taj korak i da poduzmu aktivnosti na zaštiti cigana, i to samo onih *bijelih*, kako se navodi u rezoluciji. Zanimljivo je da se u gore citiranoj rezoluciji ne spominje zaštita zeničkih Jevreja i zeničkih pravoslavaca, koji su također bili izloženi nacističkim i ustaškim progonima i likvidacijama.

Teror uperen protiv Jevreja započeo je još u proljeće 1941. godine, kada su prve grupe zeničkih Jevreja otpremljene u Jasenovac. Od 172 Jevreja koliko ih je odvedeno, samo ih je pet uspjelo da preživi logore. Ni Srbi nisu imali bolju sudbinu. Tokom ljeta i jeseni 1941. godine Srbima je ograničeno kretanje, otpušteni su sa posla, a počelo je i sa hapšenjima i progonima. U gradu je uhapšeno nekoliko stotina Srba, a u okolnim zeničkim selima vršila su se masovna hapšenja i streljanja Srba.¹⁸ Prema sjećanju Hasana Hibića iz sela Gojakovac nadomak Nemile kod Zenice: „Svi odrasli muški članovi strijeljani su u jednom danu“. ¹⁹ Iako je rezolucija imala jedan širi odjek za zaštitu bijelih cigana, njome se nije definisala zaštita prema ostalim narodima.

¹⁴Dizdarević, *Tretman Roma*...35-36.

¹⁵ Fadil Imamović (1912-1997) bio je zenički sudija i advokat. Jedan je od najuglednijih Zeničana druge polovine XX stoljeća. Međutim, prema dostupnim arhivskim dokumentima, Imamović je bio sudija Kotarskog suda u Zenici tokom 1941-1942. godine. On se nije priklanjao KPJ ili partizanima, već je bio sudija u NDH, tako da je njegova pozicija i uloga u prvim godinama rata jako diskutabilna. Tek će 1943. godine postati komandant muslimanskih milicija i aktivno se uključiti u narodnooslobodilačku borbu.

¹⁶ Interesantno je da su ove rezolucije objelodanjene tek sedamdesetih godina. Dr. Muhamed Hadžijahić objavio je tu prvi rad o pomenutim rezolucijama, a poslije je na skupu SANU u Beogradu održao i jedan referat na tu temu, te je dobio veliku podršku prisutnih.

¹⁷ Đidić Fuad-Hećimović Esad, *Robija šutnje (Stradanje Muslimana u zeničkom kraju 1945-1987)*, KMD Preporod, Zenica 1991, str. 162-166 (Dalje: Đidić-Hećimović, *Robija šutnje*...)

¹⁸ Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...64-75.

¹⁹ Prema sjećanju Hasana (Agan) Hibića (27.12.1927-19.01.2018).

Islamska vjerska zajednica kao vrhovno tijelo muslimana u Bosni i Hercegovini držala se po strani od tih događaja i nije javno iznosila svoj stav o zaštiti cjelokupnog stanovništva bez obzira na vjeru.

Stav Islamske zajednice prema događajima iz Drugog svjetskog rata

Iako su muslimanske rezolucije objavljene u nekoliko bosanskohercegovačkih gradova (Sarajevu, Prijedoru, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini, Tuzli...) njihova objava negativno je primljena od strane državne vlasti i katoličkih vjerskih krugova. Rezolucije su ujedinile muslimansko stanovništvo po stavu osuđivanja zločina, ali i ograđivanja od istih. Njima su se Muslimani pokušali formalno distancirati od ustaških zločina, ali se nisu žalili na postupke njemačkih i italijanskih okupatora, već na ustašku vlast i njenu nedjelotvornost. Tokom cijele 1942. godine Glasnik Islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske veličao je ratne napore Njemačke kao borbu protiv bezbožnog boljševizma, njihovih saveznika i lažnih demokratija.²⁰

S druge strane časopis „El-Hidaje“ koji je počeo da izlazi u decembru 1936. godine, a koji je bio pokrenut od istoimene Organizacije ilmije Kraljevine Jugoslavije, ni u jednoj svojoj rubrici se nije osvrtao, niti je imao tekstove koji su davali određen stav prema ustaškoj vlasti. Držanje po strani, daleko od tema i stavova vezanih za osuđivanje progona civila, likvidacije i protjerivanja, bili su karakteristični za ovo glasilo koje je izlazilo tromjesečno. „El-Hidaje“ je samo u jednoj svojoj rubrici dao prepis iz Vijesnika ministarstva o tome ko se smatra domobranskim dušobrižnikom (vjerskim službenikom-imamom). Tu se definiše ko može vršiti imamsku službu koju je odredilo Domobransko Muftijstvo, u saglasnosti s ulema-medžlisom kao upravnim tijelom Islamske vjerske zajednice.²¹

Institucionalno je Islamska vjerska zajednica u NDH predstavljena u sklopu reisul-uleme Islamske vjerske zajednice smještene u Sarajevu, ulema medžlisa i Vakufske direkcije u Sarajevu, te muftijskih ureda koji su se nalazili u Banja Luci, Bihaću, Sarajevu, Mostaru, Travniku, Tuzli i Zagrebu. Međutim, vjerska elita u NDH nije ni pokušavala definirati islam u političkom sistemu. Smatrali su da je islam nespojiv sa sekularnim strukturama i ideološkim nacionalizmom. Napori vjerske inteligencije bili su usmjereni na reformulaciju tradicije koja će muslimane vratiti izvorima islama. S druge strane ni tadašnji reisul-ulema Fehim ef. Spaho (1887-1942) koji je bio na toj poziciji od 10. juna 1938, pa do smrti 14. februara 1942. godine, nije davao u ime Islamske zajednice stav kojim bi stao u zaštitu pravoslavaca, Jevreja i Roma u NDH.²² Fehim ef. Spaho je 11. maja 1941. godine u Begovoj džamiji održao i govor kojim je dao zahvalu prilikom osnivanja NDH. Između ostalog, spomenuo je još i sljedeće: *Dok su mnoge druge zemlje bile poprište*

²⁰ Jahić Adnan, *Vrijeme izazova Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjački institut-Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2014, str. 351-352. (Dalje: Jahić, *Vrijeme izazova...*)

²¹ El-Hidaje, Organizacija Ilmije Nezavisne Države Hrvatske, br.4, god. VI, Novembar 1942, str. 103-104. Muslimanskim dušebrižnicima smatrali su se oni koji su završili jednu od ovih viših vjerskih škola: bivšu Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu, bivšu Okružnu medresu u Sarajevu, današnju Višu islamsku šerijatsko-teološku medresu u Sarajevu, bivšu Kraljevsku medresu u Skoplju. Odredba se protezala i na Muslimane koji su završili i jednu od nižih okružnih medresa u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Tuzli, Travniku, Zenici i Bihaću.

²² Časopis za suvremenu povijest, God. 36, br. 3, Zagreb 2004. Kisić-Kolanović Nada, *Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 901-938. (Dalje: Kisić-Kolanović, *Muslimanska inteligencija...*)

strahovitih ratnih užasa, mi smo uz mali broj žrtava za posve kratko vrijeme došli u položaj, da kažemo: Mi imamo svoju državu. Rodila se je Nezavisna Država Hrvatska i otpočela svoj život. Mi muslimani od srca smo je pozdravili jer znamo da u nju stupamo kao ravnopravni građani i jer tvrdo vjerujemo da se ni jednom muslimanu neće i ne može dogoditi nikakva nepravda... Pomenuta očekivanja ubrzo su izblijedila i prerasla su u sve ozbiljnije nepovjerenje i nesporazum između Islamske zajednice i NDH.²³

Prostor Bistrice-Nemile u Drugom svjetskom ratu

Zenički kraj je početkom četrdesetih godina prošlog stoljeća bio dominantno naseljen muslimanskim stanovništvom. Inače, sjever zeničke općine geografski je odvojen od zeničkog bazena vrandučkom klisurom. Brdsko planinski prostor, obrastao gustom vegetacijom davao je donekle veću sigurnost u odnosu na kotlinska ravničarska područja. Udaljeni oko 20 do 30 kilometara od gradskog središta, mještani ovih naselja, rat su doživljavali i proživljavali na jedan drugačiji način. Na Nemilskom slivu nalazilo se na desetine sela i zaselaka u kojima je procentualno bilo zastupljeno 90% muslimansko stanovništvo, izuzev tri manja zaseoka: Gojakovac, Loznik i Gornja Bistrica gdje su bili naseljeni pravoslavci. Uskotračna pruga povezivala je okolna sela u dolini rijeke, ali većina sela nalazila se na brdsko-planinskim područjima. Prema procjenama u to vrijeme na području Nemile živjelo je oko 2000 stanovnika. Sva ova naselja smještena su na lijevoj obali rijeke Bosne, izuzev Gladovića, Koprivne i Kovanića koja se nalaze na desnoj obali rijeke Bosne. Jedan krak uskotračne pruge išao je uzvodno od ušća rijeke Bistričak u Bosnu, ka selima Šerići, Jastrebac i Vukotići, a pruga se najviše koristila za transport drveta. Centralni položaj zauzimalo je selo Bistrica, gdje je četrdesetih godina živjelo oko 250 stanovnika. Brdsko-planinsko područje imalo je vrlo slabe putne komunikacije, narod se isključivo bavio poljoprivredom i stočarstvom, a organizovane naobrazbe i školstva skoro da nije ni bilo, izuzev jedne škole u Nemili, gdje su lokalni mještani nerado slali djecu u školu. Porodice su u pravilu bile višečlane, sa prosjekom oko 6-7 djece, dok je društveni, obrazovni i zdravstveni standard bio na izuzetno niskom nivou.

Rat i ratna dešavanja dovela su do samoorganizacije lokalnih mještana u muslimanske milicije.²⁴ One su bile organizacija lokalnih mještana koji su pribavljali oružje i nastojali da zaštite stanovništvo od progona, ubijanja i pljačkanja imovine. Prema sjećanju najstarijih lokalnih mještana, čija sjećanja ovdje iznosimo, povod osnivanja muslimanskih milicija u selu Šerići vezan je za slučajeve provala i napada na selo. (U ljeto 1941. godine dešavalo se da su četničke jedinice sa prostora tesličkog kraja: Blatnice, Jezera i Kozila u nekoliko navrata pljačkali selo, te krali stoku

²³Zbornik radova, Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi, Institut za Istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2012. Bećirović Denis, *Nezavisna Država Hrvatska i Islamska zajednica u 1941. godini*, str. 39 (Dalje: Bećirović, *Nezavisna Država Hrvatska...*)

²⁴U literaturi i historiografiji se vrlo malo značaja pridaje osnivanju i organizaciji muslimanskih milicija širom Bosne i Hercegovine gdje je bilo dominantno muslimansko stanovništvo. Ova problematika bi se u perspektivi mogla bolje izučiti. Samo usputno se spominje mjesto i vrijeme formiranja milicija, te eventualno broj pripadnika i ime zapovjednika/komandanta. Autorica Merisa Karović u Glasniku Islamske zajednice 11-12 2006. god. i 1-2 2007. god, dala je temelje istraživanja ovoj temi na nekoliko strana teksta, objavivši članak pod nazivom „*Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*“ U radu Rasima Hurema „*Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*“ na nekoliko strana teksta površno se obrađuje ova tema, te smatram da treba da dobije jednu opširnu i ozbiljnu studiju koja bi konstatovala pojavu ovih formacija, ulogu, djelovanje i suradnju sa drugim formacijama.

i poljoprivredne proizvode). Kao odgovor na takvo stanje došlo je do samoorganizovanja mještana. Oko sela postavljene su straže, iskopani su tranšaji i bajte (zemunice) postavljene puškarnice, a noću bi se puštali psi oko sela.²⁵ Za komandanta milicije u selu Šerići izabran je Haso Huseinović, u narodu poznat kao beg ili šerički beg.²⁶ U muslimanske milicije Šerića u početku su bili samo pripadnici tog sela, a surađivali su sa organizacijama NOP-a.²⁷ To svjedoči i pisanje Dedijera koji u svom Dnevniku iznosi: *Ovde nas muslimani smatraju kao svoju rođenu vojsku...Kada je Lola prolazio proletos s Petom divizijom, Šerići su lepo primili partizane... Tito je naredio da se Šerićima da jedan puškomitraljez da se brane od četnika...*²⁸ Muslimanske milicije formirane su s primarnim ciljem da zaštite domaće muslimansko stanovništvo zeničkog kraja od četničkih napada na sela. Ove formacije bile su donekle potpomognute od strane ustaša, ukrajnjemcilju da djeluju protiv četnika. Muslimanske milicije bile su za narodnooslobodilački pokret nelegitimna formacija, ali su one zasigurno dale značajan doprinos u odbrani muslimana zeničkog kraja od četnika. Djelovanje muslimanskih milicija proširilo se je i na okolna sela, tako da je lijeva obala rijeke Bosne sve od Šerića, pa do sela Pojske bila donekle zaštićena od napada na civilno stanovništvo. Pripadnici muslimanskih milicija u ljeto 1944. godine masovno će se prikloniti partizanskim formacijama, a najviše u Vlačićki odred. Samo iz sela Šerići u jednoj grupi priključilo se oko 50 mještana u odred.²⁹

Biografije i svjedočenja nekih od sudionika rata iz sela Bistrice

Kao što smo već ranije naveli, lokalno muslimansko stanovništvo činilo je apsolutnu većinu na sjevernom dijelu zeničke općine. Stanovništvo sa vrlo slabom putnom infrastrukturom, bez obrazovanja i rada u nekim od fabrika, početak rata dočekalo je dezorjentisano, priključujući se raznim vojnim formacijama. Kontakata sa vanjskim svijetom bilo je vrlo malo, a velika nepismenost, neinformiranost i težak način života bio je karakterističan za mještane ovog sela koje je zauzimalo centralni položaj nemilskog sliva. Stoga smo poglavlje ovog rada posvetili akterima rata prema sjećanjima koja je autor ovog rada ranije zapisao i sačuvao, te prema dostupnoj arhivskoj građi.

Prvi koji je izgubio život iz sela Bistrice bio je **Salih (Ibrahim) Jusić**. Rođen je 05. juna 1922. godine kao najstarije dijete u desetočlanoj porodici oca Ibrahima. U školu nije išao, već je samo duhovnu naobrazbu stekao u lokalnom mejtefu. U ljeto 1940. godine otišao je na služenje vojnog roka u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Kada je u junu 1941. godine započeo ustanak naroda Jugoslavije protiv okupatora i formiranje partizanskih odreda, Salih je i dalje bio u vojnoj formaciji

²⁵Razgovor sa Semirom Huseinovićem, unukom od Hase Huseinovića, koji je priču čuo od svoga oca Hasana. Slično opisuje i Vladimir Dedijer: *Oko sela su rovovi koje je napravila muslimanska milicija...One rovove su iskopali da se brane od četnika jer su ih više puta napadali. Na okolnim visovima imaju osmatračnice. Noću puštaju pse.* Dedijer Vladimir, *Dnevnik 1941-1944, Druga knjiga*, Librunija, Rijeka 1981, str. 323. (Dalje: Dedijer, *Dnevnik 1941-1944...*)

²⁶Haso Huseinović je rođen 07. oktobra 1888. godine u selu Šerići od oca Ibrahima i majke Derviše. Bio je samouk-pismen, a od obrazovanja samo je imao mejtef, odnosno vjersku pouku. Bavio se zemljoradnjom. Uživao je ugled u selu i poštovanje od lokalnih mještana. Odrastao je u višečlanoj porodici. Nije poznato da li je učestvovao u Prvom svjetskom ratu, ali se zna da je bio zaljubljenik lova, te je lovačko oružje koristio u svrhu zaštite lokalnih mještana. Suradivao je sa Fadilom Imamovićem, tadašnjim uglednim zeničkim pravnikom i sudijom.

²⁷Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu...*328.

²⁸Dedijer, *Dnevnik 1941-1944...*323.

²⁹Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji...*311.

Kraljevine Jugoslavije, koja je došla pod rukovodstvo NDH. Prema svjedočenju njegovog brata Osmana Jusića, on je bio stražar u vojnoj kasarnoj u mjestu Borovo u Hrvatskoj, kada su četničke jedinice izvele artiljerijski napad na kasarnu gdje je Salih izgubio život. Tu priču prenio mu je partizanski vojnik Husein iz mjesta Pode kod Travnika, koji je bio očevidac tih događaja. Husein je u ratnom vohoru tokom 1942. godine boravio u Bistrici, kada je upoznao porodicu Jusića, te im prenio priču o sudbini Saliha. Uz to je kazao da je nakon Salihove pogibije poslao pismo na adresu u Bistricu da obavijesti porodicu o tragičnom slučaju, ali to pismo nikada nije stiglo na adresu. Tako da je Salih tamo i ukopan.³⁰ U Domovnici³¹ za okrug Doglode, selo Bistricu, upisano je da je Salih poginuo 16. augusta 1941. godine od četničke granate u mjestu Bosansko Petrovo.³² To nam govori u prilog istinitosti ove priče, s razlikom samo u mjestu pogibije. Ova priča je interesantnija sa aspekta rasvjetljavanja događaja četrdesetih godina prošlog stoljeća. Salih je bio u legalnoj vojnoj formaciji Kraljevine Jugoslavije, tada jedinoj priznatoj od strane saveznika. S druge strane, četničke formacije očigledno da nisu bile naklonjene vojsci Kraljevine Jugoslavije koja je na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine bila pod protektoratom NDH, odnosno ustaša, dok je na području Srbije, Crne Gore i Makedonije uticaj bio četnički. Muslimani zeničkog kraja pristupali su dobrovoljno ili nasilno svim vojnim formacijama.

U porodici Bekan, dva brata ratovala su na dvije različite strane. Ova porodica, tačnije jedan od nosioca prezimena Alija Bekan se krajem XIX stoljeća doselio sa područja Travnika na područje sela Bistrica, gdje je radio u najmu kod mještana, samo za hranu i konak. Alija se bavio isključivo zemljoradnjom i vodio je težački način života. Alija je imao dva sina, Hasu i Fehima koji nisu imali, osim vjerske, nikakvu naobrazbu. **Haso (Alija) Bekan** rođen je 06. jula 1923. godine i kao vrlo mlad uključen je u ratna dešavanja. U ljeto 1941. godine kada je postao punoljetan, oženio se, te je ubrzo nakon toga regrutovan u vojsku NDH.³³ Prema svjedočenju njegove kćerke Raseme Bekan, koja je priču čula od svoje majke, supruge Hase, on je u početku dolazio povremeno kući, svakih nekoliko mjeseci. Dok je bio odsutan jedina komunikacija koju je održavao sa suprugom i ostatkom porodice bila je putem pisama. U svojim pismima nije toliko spominjao stanje u vojsci, osim da mu je izrazito teško što se nalazi daleko od porodice. Prvo je boravio u Lici (Hrvatska), te je bio u sastavu domobrana.³⁴ U posljednjem pismu koje je poslao u jesen 1942. godine kazao je između ostalog i sljedeće: „*Čamko (supruga od Hase, opa) nemoj više pisati pisma na ovu adresu. Nemoj ni odgovarati na ovo pismo, jer ga neću pročitati. Mi sada moramo ići dalje, prebacit će me u Crnu Legiju, a to je najgora vojska. Pisat ću ti vam kad se smjestimo.*“³⁵ Vjerovatno da je mimo svoje volje Haso bio prebačen u Crnu Legiju, a o njemu i

³⁰Prema svjedočenju Jusić (Ibrahim) Osmana, rođen 11. juna 1936. godine.

³¹Domovnice su matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih koje su se vodile pri džematima unutar Islamske vjerske zajednice. Domovnice su počele da se pišu od 1929. godine, te su u njima lokalni imami (hodže) upisivali domaćinstva sa svim članovima, te starješinom, kao glavom kuće. Upisivani su osnovni podaci o svakom članu domaćinstva (datum i mjesto rođenja, srodstvo sa ostalim članovima, zanimanje, vjeroispovijest, datum vjenčanja i datum smrti). Domovnice su prestale da se pišu 1946. godine kada su matični uredi preuzeli tu ulogu.

³²Domovnica za okrug Doglode, selo Bistrica. Biblioteka medžlisa Islamske zajednice u Zenici, str. 108.

³³Domovnica za okrug Doglode, selo Bistrica. Biblioteka medžlisa Islamske zajednice u Zenici, str. 142.

³⁴Prema svjedočenju Raseme (Haso) Bekan, rođene 27. aprila 1943. godine. Ona je prenijela ovu priču koju je čula od majke Čamke, a koja je bila supruga Hase.

³⁵Pismo je ostalo sačuvano u privatnoj arhivi kod porodice Bekan.

dalje ne znamo ništa. Jedino što se sa sigurnošću zna jeste da je poginuo. Nakon završetka rata, na adresu porodice Bekan stiglo je rješenje o pogibiji „*ratnog zločinca Hase Bekana*“, isfabrikovano prokomunističkim režimom. Hasin mlađi brat, **Fehim (Alija) Bekan** rođen je 15. aprila 1925. godine, bio je učesnik NORa od 1944. godine, te je bio u sastavu Vlašićkog odreda od 1944. godine.³⁶ Prilikom dolaska na vojno odsustvo lakše je ranjen prilikom granatiranja partizanskih položaja oko sela. Ranjavanje se dogodilo kod današnje džamije, gdje je u blizini Fehim i stanovao. Granata je pogodila u stablo oraha, te je tako na neki način sačuvala Fehima i ostale mještane od tragedije.³⁷ Kraj rata je dočekao u partizanskim jedinicama i bio je nosilac partizanske spomenice.

Neki primjeri životnih priča interesantni su iz razloga što se dešavalo da iz jedne porodice braća učestvuju u ratu na različitim, sukobljenim stranama. U gore navedenom primjeru porodice Bekan dva brata su učestvovala na dvije različite strane. U porodici Oruč, tri brata učestvovala su u Drugom svjetskom ratu. **Haso (Hamid) Oruč, Smajo (Hamid) Oruč i Vejsil (Hamid) Oruč** bili su braća. Njihov otac Hamid učestvovao je u Prvom svjetskom ratu. Nakon rata se oženio i imao je petero djece. Živjeli su baveći se zemljoradnjom i stočarstvom. Dvojica njegovih sinova, Haso rođen 15. jula 1920. godine i Smajo rođen 02. jula 1922. godine, bili su u sastavu ustaških formacija, te su obojica poginuli u ratu. Prema sjećanju njihovih bližnjih članova porodice oni se nikada nisu vratili, niti se zna gdje su poginuli, a obojica su bili vojnici NDH. Njihova regrutacija obavljena je u ljeto 1941. godine, o njima se ništa više ne zna osim vijesti da su obojica poginuli. Njihov mlađi brat Vejsil rođen je 28. augusta 1925. godine, bio je u sastavu partizanskih jedinica. Čim je postao punoljetan u ljeto 1944. godine, uključio se u rat na partizanskoj strani. Bio je vojnik u sastavu 11. Krajiške brigade.³⁸ Kraj rata dočekao je u partizanima, te je bio vrlo hrabar i vješt borac.³⁹

Zanimljivu životnu priču imao je **Zaim (Zaim) Ćosić** rođen 10. oktobra 1919. godine.⁴⁰ Prema njegovom kazivanju i priči njegovog sina, koje smo zabilježili, Zaim je odslužio vojni rok i vratio se kući kada je započeo rat. Odrastao je u višečlanoj porodici i živio je jako siromašno. Tokom služenja vojnog roka naučio je da čita i piše pa se može smatrati da je bio donekle obrazovan. U početku je izbjegavao prislinu regrutaciju u domobranske jedinice, koje su imale svoje regrutne centre u Lašvi, Maglaju i Travniku, dok napokon nisu došli po njega u selo. Tokom 1942. godine regrutovan je u domobransku jedinicu smještenu u Travniku. Pričao je da je znao tokom tog perioda da dolazi kući samo na jednu noć. Uveče, poslije dnevnih aktivnosti, preko brda došao bi do sela, posjetio porodicu i vraćao se nazad do kasarne (taj put iznosi oko 25 kilometara u jednom smjeru). Međutim, jednog jutra zakasnio je na postrojavanje, te je za kaznu poslat u zatvor u Sarajevo. U zatvoru provodi određeno vrijeme, gdje upoznaje jednog Sarajliju po imenu Muhamed. On mu je kazao da svi oni koji budu žigovani, biće regrutovani kao njemački vojnici.

³⁶Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...372.

³⁷Prema sjećanju Hasana (Agan) Hibića (27.12.1927-19.01.2018).

³⁸Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...399.

³⁹11. Krajiška brigada došla je na područje Zenice i doline rijeke Lašve u mjesecu novembru 1944. godine sa oko 1400 boraca. Do kraja rata (maj 1945. godine), broj boraca ove brigade porastao je na oko 2800. Najviše su muslimani okolnih zeničkih sela stupali u ovu brigadu.

⁴⁰U Vojnoj knjižici upisano je da je rođen 1917. godine, dok u Domovnici piše navedeni datum.

Kroz nekoliko dana došlo je vrijeme za regrutaciju uz žigovanje.⁴¹ Kada je došao red na Zaima, on je odbio žigovanje, te je nastala pobuna među regrutima. Ostali su također odbili žigovanje, ali nisu mogli odbiti regrutaciju. Komandno rukovodstvo razmišljalo je čak i o streljanju Zaima, ali je ipak popustilo i svako ko nije htio mogao je da ne bude žigovan. Otuda su regruti smješteni u voz koji je bio dobro osiguran, uz stražu na svakom vagonu. U početku nisu znali gdje putuju, dok im nije rečeno da će biti stacionirani u Njemačku. Prema sjećanju Zaima, nekoliko vojnika pokušalo je da iskoči iz voza, dok je putovao dolinom rijeke Bosne, uskotračnom prugom ka sjeveru. Svako ko se usudio na taj čin bio je ubijen, jer je mnogo Nijemaca bilo na vozu sa puškama, te bi odmah otvorili vatru. U Berlinu je boravio jedno vrijeme sa grupom vojnika iz Bosne i Hercegovine gdje je radio za potrebe vojne industrije.⁴² U nedostatku ljudstva obučen je i prebačen na Zapadni front kao artiljerac na haubicama.⁴³ Zaim je boravio na području Zapadne Evrope tokom jeseni 1944. godine, sve dok nije bio zarobljen od strane savezničke vojske. Tu je prvi put vidio i tamnopute ljude, crnce, koji su ratovali na strani saveznika. Posljednje mjesece rata proveo je kao zarobljenik, smješten u logoru u Marseju. Nakon završetka rata oslobođen je, te je sa grupom sunarodnjaka došao pješke kući. Put do kuće trajao je više od mjesec dana. U vojnoj knjižici Zaima Ćosića se navodi da je proveo u njemačkoj vojsci, u rodu artiljerije, 18 mjeseci.⁴⁴

Braća **Šerif (Ahmet) Ćosić** rođen 15. oktobra 1914. godine i **Sakib (Ahmet) Ćosić** rođen 29. augusta 1925. godine, bili su na suprotnim sukobljenim stranama u Drugom svjetskom ratu. Odrasli u višečlanoj, siromašnoj porodici. Nisu imali naobrazbu, osim one koju su stekli kao djeca u mejtefu. Šerif je učestvovao u ratu na strani partizana, te je zabilježeno da je od 10. oktobra 1944. godine do kraja rata bio u sastavu 6. krajiške brigade.⁴⁵ Nije poznat njegov ratni put od 1941. do 1944. godine, ali prema kazivanju njegovih potomaka on je od početka rata bio naklonjen narodnooslobodilačkom pokretu.⁴⁶ Njegov mlađi brat Sakib bio je regrutovan da se bori na strani njemačke vojske, skupa sa gore pomenutim Zaimom Ćosićem. Početkom 1945. godine dolazi do masovne predaje njemačkih vojnika. U takvoj situaciji, među zarobljenim bio je i Sakib. Njegov stariji brat Šerif zamolio je komandu da mu oslobode brata i da ga ne streljaju jer je prisilno regrutovan, čemu se i udovoljilo. Sakib je pričao da je posljednje mjesece rata dočekao bez municije, sa slabom odjećom i obućom, ali i bez hrane. Većinom su jeli ono što bi pronašli u prirodi, kuhali su travu, jeli šumske plodove i tako preživljavali.⁴⁷

⁴¹Žigovanje se sastojalo od toga da se zagrijana na vatri šipka sa natpisom SS utisne na tijelo vojnika, pretežno ispod lijevog pazuha, te da na taj način budu obilježeni pripadnici SS divizije. (Handžar divizije).

⁴²Interesantnu priču prenio je Zaim o životu u Berlinu. Jednog dana dok je odmarao u kasarnoj sa ostalim vojnicima sa područja Bosne i Hercegovine, pozvao ih je jedan njemački vojnik riječima: „*Ko je Jugosloven da ide na vijesti*“. Na radiju je slušao vijesti čitane na našem jeziku. Vijesti su izvještavale o borbama i porazu partizana na planini Palašnici iznad Bistrice 30. i 31. jula 1944. godine.

⁴³Isto tako Zaim je prenio priču o tome da je tokom boravka na ratnom frontu, došao u fizički sukob sa jednim Nijemcem, jer mu je ukrao četku kojom je čistio cijev haubice. Tokom prepirke Nijemac ga je udario, a Zaim mu je uzvratio i istukao ga. Zbog toga je išao na vojni sud, ali je oslobođen optužbi jer su ostali vojnici koji su bili tu prisutni, većinom Nijemci, svjedočili pravedno u njegovu korist.

⁴⁴Vojna knjižica Zaima Ćosića sačuvana je i za ovaj rad ustupljena autoru.

⁴⁵Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...376.

⁴⁶Interesantno je sjećanje Šerifa Ćosića, koji je zapamtio da su Nijemci na današnjem lokalitetu zvanom Selišće, nedaleko od sela Bistrice, imali svoj kamp gdje su boravili. Tu su imali šatore, pse, oružje i hranu. Svakog jutra izvodili su fizičke vježbe i vježbe gađanja.

⁴⁷Prema sjećanju Hedije (Meho) Ćosić, rođena 06. maja 1934. godine iz Bistrice, udata u Bistrici. Bila je bratična od Sakiba Ćosića.

Činjenica je da su se muslimani zeničkog kraja držali po strani, ne podržavajući javno nijednu od sukobljenih strana, ali isto tako bili su prisilno regrutovani u domobranske jedinice, ustaške jedinice, njemačke jedinice (13. SS Handžar diviziju). Većina ih je tek 1944. godine pristupila partizanskim jedinicama. Interesantan primjer je **Omera (Salih) Oruča** rođenog 03. marta 1921. godine i **Šefika (Mehmed) Oruča** rođenog 17. maja 1921. godine. Obojica su bili regrutovani od strane Nijemaca i prisilno odvedeni u Banja Luku, odakle su trebali biti prebačeni na neki od frontova. Međutim, oni su skupa uspjeli pobjeći, te se vratiti kući i priključiti partizanskim jedinicama.⁴⁸ Omer je bio u sastavu Vlačićkog odreda od 09. septembra 1944. godine pa sve do kraja rata.⁴⁹ Nakon rata Omer je upisao vojnu školu i ostao u službi Jugoslovenske ratne mornarice sve do penzionisanja.

Od ostalih mještana muslimana u ratu su učestvovali:

Mehmed-Meša (Hamid) Oručo rođen 16. aprila 1915. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Učestvovao u ratu na strani partizana.

Salih (Zajko) Delić rođen 04. aprila 1912. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Bio je u sastavu partizanske 8. krajiške brigade od 6. oktobra 1944. godine pa sve do kraja rata.⁵⁰

Ahmet (Ćamil) Ćosić rođen 30. marta 1919. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Učesnik NORa od 1944. godine u sastavu partizanske 11. krajiške brigade.⁵¹

Jahija (Salih) Ćosić rođen 25. novembra 1924. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Učestvovao u ratu na strani partizana. Bio je jedan od hrabrijih boraca. Tokom borbi oko Karlovca ranjen je od eksplozije granate. Tom prilikom suborci su ga ponijeli na nosilima ka sanitetu, ali je ponovo pogođen mitraljeskim rafalom. Ipak, uspio je da preživi i dočeka kraj rata, te je imao status invalida.

Salih (Ibro) Menzilović (Talan) rođen 16. februara 1922. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Poznat po izuzetnoj hrabrosti. On je bio uključen u partizanske akcije od samog početka rata. Njegove aktivnosti primjećene su od strane žandarske stanice u Nemili, te je naređeno da se javi u stanicu. Pošto je odbijao suradnju, na nagovor njegovog brata Ejuba Menzilovića i Rahima Jusića (odbornika za selo), došlo je do njegove predaje. Naređeno je odmah da se strelja, ali je on uspio da pobjegne iz stanice.⁵² Međutim, u žandarskoj stanici su ostali zarobljeni njegov brat i komšija Rahim. Uspio je da pobjegne kući, naoruža se i vrati nazad, te napadne stanicu i oslobodi zarobljene. Prema kazivanju žandari su u strahu bježali preko rijeke Bosne da spase život. Učestvovao je u borbama oko Karlovca. Bilježi se da je od 10. jula 1944. godine učesnik NORa. Bio je u sastavu Vlačićkog odreda i 11. krajiške brigade.⁵³ Nekoliko puta je ranjavan. Poslije rata dobio je penziju i imao je određen postotak invalidnosti.

⁴⁸Prema sjećanju Hasana (Agan) Hibića (27.12.1927-19.01.2018)

⁴⁹Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...399.

⁵⁰Isto, 377.

⁵¹Isto, 376.

⁵²Prema sjećanju njegovih potomaka, on je čuvao selo od upada četničkih jedinica, koje su često puta pljačkale narod i otimali hranu od mještana. U posjedu je imao veliku količinu oružja i municije, te je zabranjivao ulazak u selo četničkim jedinicama. Na lokalitetu Rogojski kamen čuvao je stražu. Toliko je brzo pucao da se nekada mislilo da sa njim ima barem 5-6 ljudi, a bio je sam.

⁵³Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...396.

Salih (Husein) Omerović rođen je 13. septembra 1925. godine, težak-zemljoradnik, naučio je da čita i piše tokom djetinstva. Rekrutovan je početkom 1944. godine podstredstvom NDH u njemačke trupe, da bi se poslije prebacio na stranu partizana. U rat se uključio u martu 1944. godine i sve do septembra te godine ratovao je na strani Nijemaca. Od 09. septembra 1944. godine prelazi na stranu partizanskih jedinica, gdje je i dočekao kraj rata.⁵⁴

Huso (Husein) Omerović rođen 16. aprila 1915. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Učestvovao je u ratu na strani partizana od 1944. godine u sastavu Vlačićkog partizanskog odreda.

Poginuli su:

Salih (Suljo) Hibić rođen 10. februara 1914. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe, poginuo u borbama kao partizanski vojnik.

Mustafa (Salih) Oruč rođen 25. marta 1923. godine, težak-zemljoradnik. Jedan od rijetkih ljudi koji je znao čitati, pisati, ali i koji je imao zavidno vjersko znanje. Podučavao je druge čitanju, pisanju i računanju, te je bio angažovan kao mujezin i imam u seoskom džematu. Poginuo je u borbama kao partizanski vojnik.

Ibro (Ibrahim) Ćosić rođen 18. februara 1922. godine, težak-zemljoradnik, bez naobrazbe. Rekrutovan je od strane Nijemaca u radni vod, koji je osiguravao prugu dolinom rijeke Bosne. Zbog učestalih partizanskih diverzija prema pruzi, odlučeno je da se okolna stabla u blizini pruge isijeku. Prilikom sječe jedno stablo je udarilo Ibru te je na mjestu ostao mrtav.⁵⁵ Kao datum smrti upisan je 20. novembar 1943. godine.⁵⁶

Izdaja narodnog heroja Rade Kondića

Zanimljiv momenat na području zeničkog kraja, odnosno sela Bistrice desio se u ljeto 1944. godine, kada su se aktivirale borbe u dolini rijeke Bosne. Jedna od najpoznatijih ličnosti koje su obilježile naš prostor u periodu tokom Drugog svjetskog rata bio je narodni heroj Rade Kondić, koji je poginuo u blizini Bistrice 30. jula 1944 godine. Njegovo ime i ličnost, te uloga u Narodnooslobodilačkom ratu bila je velika, ali je i u kolektivnom sjećanju ljudi ostalo njegovo ime.⁵⁷ Rade Kondić rođen je 31. decembra 1914. godine u selu Baltine Jaruge kod Prijedora. Već početkom rata 1941. godine aktivno se uključuje u narodnooslobodilačku borbu, te je napredovao sve do komandanta V Kozaračke brigade. U bici na planini Mahnjači, na sjeveru zeničke općine, u noći između 30. i 31. jula poginuo je boreći se protiv 3. puka Sedme divizije SS "Princ Eugen". Narodnim herojem proglašen je 31. marta 1945 godine.⁵⁸

U ljeto 1944. godine težište vojnih operacija prenosilo se na istok naše zemlje. Lijeva strana rijeke Bosne bila je uporište partizanskih jedinica, te je bila linija razgraničenja između partizanskih i njemačkih oružanih snaga linijom Golubinja-Starina-Bistrica-Bistričak-Šerići. Na tom području dešavali su se povremeni partizanski desanti na prugu u dolini rijeke Bosne između

⁵⁴Vojna knjižica Saliha Omerovića sačuvana je i ustupljena autoru ovog rada.

⁵⁵Prema sjećanju njegovog mlađeg brata Saliha (Ibrahima) Ćosića, rođen 18. septembra 1932. godine.

⁵⁶Domovnica za okrug Duglode, selo Bistrica. Biblioteka medžlisa Islamske zajednice u Zenici, str. 136.

⁵⁷Po njemu je osnovna škola u Nemili nosila ime od kraja Drugog svjetskog rata, pa sve do 1992. godine, kao i sve područne škole.

⁵⁸Grupa autora, *Narodni heroji Jugoslavije*, Partizanska knjiga Ljubljana, Narodna knjiga Beograd, Pobjeda Titograd 1982, Prva knjiga A-M, str. 398-399. (Dalje: Grupa autora, *Narodni heroji...*)

Nemile i Begov Hana. U tom vremenu lokalno stanovništvo živjelo je u selima, bez nekih prevelikih strahovanja za život. Nijemci su bili izuzetno korektni prema lokalnim seljacima, nisu pravili odmazde, niti su vršili napade na selo. Međutim, postojao je određen broj ljudi koji su iz straha za sigurnost, ali i iz nekih ličnih interesa nastojali da se priklone Nijemcima. U takvim okolnostima u ljeto 1944. godine desila se izdaja.⁵⁹ Partizanske jedinice Šeste proletherske i Jedanaeste krajiške divizije su između Zenice i Žepča trebale preći rijeku Bosnu na lijevu njenu obalu, gdje ih je očekivala Šesnaesta vojvođanska divizija.⁶⁰ Prema izvještajima za mjesec juli 1944. godine na području od Zenice do Žepča u dolini rijeke Bosne nalazilo se oko 1500 Nijemaca i domobrana.⁶¹ Oni su dobro osiguravali putnu komunikaciju, te su vjerovatno ostvarili kontakt sa lokalnim muslimanskim stanovništvom, a moguće da je bilo i nekog potkupljivanja lokalnog stanovništva. Šesta proletherska divizija uspjela je preći, a onda je osujećen dalji partizanski plan. Lokalni seljaci odali su Nijemcima namjere partizana, te su oni spriječili prelazak Jedanaeste krajiške divizije. Na planini Mahnjači iznad sela Bistrica stigla je Šesta divizija (osim jednog bataljona). Iznad sela bile su postavljene partizanske straže koje su nadgledale putne komunikacije u dolini rijeke Bosne. Prema sjećanju Osmana Jusića, partizanske položaje izdao je Huso Jusić,⁶² njegov amidžić, a i u svjedočenju protiv Hase Huseinovića, svjedok Rahim Jusić navodi da je svjedokov brat Huso vodio Nijemce na Mahnjaču.⁶³ Iznenađenim napadom na ulogorene i nepripremljene partizanske snage, na vrhu zvanom Palašnica poginuo je komandant Pete kozaračke brigade Rade Kondić i još oko 90 njegovih suboraca.⁶⁴ Različita su tumačenja u vezi same bitke koja se dogodila te noći. Prema Kazazoviću, grupa seljaka iz okolnih sela izdala je lokalitet gdje su boravili partizani, što se poklapa i sa sjećanjima lokalnog stanovništva. Onda su na spavanju Nijemci opkolili partizane i napali ih. Prema knjizi „Narodni heroji Jugoslavije“, u borbi oko zauzimanja jedne dominantne kote Vis-Jelike-Palašnica,⁶⁵ u direktnim borbama između partizana i dijelova Trećeg puka Sedme SS-Divizije „Princ Eugen“ smrtno je ranjen Rade Kondić. U izvještaju operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 30. jula 1944. godine navodi se da se u području Vranduka i Nemile vode teške borbe sa neprijateljem.⁶⁶ Poslije rata okružni sud u Travniku osudio je jednu grupu seljaka iz okolnih sela koji su izdajom otkrili boravak Pete kozaračke brigade i naveli njemačke jedinice u napad. Među osuđenima na sedam godina zatvora bio je i Haso Husejnović iz sela Šerići, koji je u to vrijeme bio jedan od starješina u seoskoj miliciji, a pred kraj rata je prišao narodnooslobodilačkom pokretu i bio član Sreskog odbora NOF-a (Narodnooslobodilačkog fronta) za Zenicu.⁶⁷ Samo otkrivanje partizanskih položaja govori o jednoj nejasnoj predstavi kod muslimana. Njihovo djelovanje u različitim pravcima najbolje je

⁵⁹ Prema sjećanju Jusić (Ibrahim) Ahme (19.04.1926.-07.02.2015) i Hibić (Agan) Hasana (27.12.1927-19.01.2018)

⁶⁰ Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...299.

⁶¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Borbe u Bosni i Hercegovini, juli 1944. godine, Tom IV, knjiga 27, Beograd 1967, str. 505. (Dalje: *Zbornik dokumenata...*, Tom IV, knj.27)

⁶² Svjedočenje autoru od strane Osmana Jusića, rođen 11. juna 1936. godine.

⁶³ Đidić-Hećimović, *Robija šutnje*...125.

⁶⁴ Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...299.

⁶⁵ Nadmorska visina ove kote je 1323 metra, te se dominantno pruža nad okolnim planinama. Ova kota svojim položajem i orijentacijom pružala je odlične uvjete za skrivanje, ali i za nadgledanje doline rijeke Bosne.

⁶⁶ *Zbornik dokumenata...*, Tom IV, knj.27, str. 697.

⁶⁷ Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*...299.

oslikavalo i njihovo nerazumijevanje tadašnje politike i tokova prema kojim bi trebali biti naklonjeni. Vjerovatno da je među mještanima bilo simpatizera koji su naginjali ka okupatorima ili su u partizanima vidjeli nesigurnost. Mještani Bistrice su u svojim sjećanjima sačuvali Nijemce kao disciplinovane, dobro opremljene i organizovane vojnike, dok su s druge strane partizani bili slabo obučeni, neorganizovani, sa konstantnim problemima u logistici (obući, odjeći, hrani i municiji). Moguće je da je i to bio jedan od razlog priklanjanja Nijemcima zbog čega je i došlo do izdaje.

Zaključak

U ovom radu smo na jednom mikroprostoru, kroz određena poglavlja rada pokušali prikazati prikazali ulogu i značaj muslimana zeničkog kraja tokom Drugog svjetskog rata. Navedena problematika nije dovoljno istražena, te smo ovimradom dali određene pravce za buduća istraživanja, ali i jasniju sliku za određene historijske pojave i procese. Fokus ovog rada stavljen je na zeničke muslimane, njihove pravce djelovanja, značaj zeničke rezolucije, Islamsku vjersku zajednicu, ali i kroz biografije aktera koji su učestvovali direktno u ratu. U ljeto i jesen 1943. godine u selima na lijevoj strani rijeke Bosne dolazi do većeg angažovanja naroda u narodnooslobodilačkoj borbi. Seljaci su samoinicijativno tražili kontakte sa jedinicama NOV-e, sa organima narodne vlasti i sa partijskim rukovodstvima. Nudili su svoje usluge i donosili hranu za jedinice i bolnice.⁶⁸ Upravo to je bio ključni momenat u kojem muslimani zeničkog kraja uvidjevši da iz dana u dan jača NOP su nastojali da se priključe onoj strani koja bi štitila njihove interese. U junu 1944. godine u zeničkoj regiji formiran je Vlašički partizanski odred, za koji je ljudstvo mobilizirano iz hrvatskih i muslimanskih sela. Tokom mjeseca septembra dolazi do masovnog prelaska domobrana u partizane. U proglasu muslimanskih vijećnika ZAVNOBIH-a iz septembra 1944. godine, između ostalog se kaže: *Obraćamo vam se u danima naših posljednjih oslobodilačkih napora, kada se traži od svakog čestitog i poštenog Muslimana, da se priključi narodno-oslobodilačkom pokretu, koji je nas Muslimane, spasio od uništenja....Da bi vas skrenuli s pravog puta, oni govore da još nije vrijeme da se priključite narodno-oslobodilačkom pokretu, da treba još čekati, ali istovremeno oni govore, da je glavna dužnost Muslimana da se okuplja u raznim institucijama, koje danas treba da posluže našim dušmanima...Posebno se obraćamo svim onim Muslimanima koji su se silom ili zbog toga što su bili zavedeni, našli u redovima neprijateljskih vojnih formacija i u miliciji, da bez odlaganja i premišljanja, stupe u redove narodnooslobodilačke vojske...*⁶⁹ Početkom oktobra 1944. godine UNS je izvještavao da su muslimani sa zeničkoga kraja pobjegli u zeleni kadar ili partizane, tako da su u gradu samo ostale žene, djeca i starci. Do kraja 1944. godine muslimansko stanovništvo u Zenici masovno je podržavalo NOP, dok su Srbi i Hrvati bili neprijateljski raspoloženi prema NOP-u. U ovom

⁶⁸ Kazazović Ćamil, *Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi 1942-1945.*, Muzej grada Zenice, Zenica 1980, str. 188 (Dalje: Kazazović, *Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi...*); Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji...*298.

⁶⁹Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBIH) dokumenti 1943-1944, Knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, str. 411-414.

periodu i muslimanske milicije masovno prelaze na stranu partizana, a tako će i ostati sve do oslobođenja Zenice 12. aprila 1945. godine.⁷⁰

Izvori

1. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, Knjga II, Državna štamparija, Beograd 1938.
2. Didijer Vladimir, *Dnevnik 1941-1944*, Druga knjiga, Librunija, Rijeka 1981.
3. *Domovnica za okrug Doglode, selo Bistrica*. Biblioteka medžlisa Islamske zajednice u Zenici.
4. *Intervjui osoba sa kojima je autor razgovarao* (navedena imena i prezimena sa godinom rođenja i smrti)
5. *Zbirke dokumenata u privatnom posjedu porodica*
6. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Borbe u Bosni i Hercegovini, juli 1944. godine*, Tom IV, knjiga 27, Beograd 1967.
7. *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBIH) dokumenti 1943-1944*, Knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo 1968.

Literatura

Časopisi

1. *El-Hidaje*, Organizacija Ilmije Nezavisne Države Hrvatske, br.4, god. VI, Novembar 1942.

Članci i rasprave

1. Bećirović Denis, *Nezavisna Država Hrvatska i Islamska zajednica u 1941. godini*. (str. 31-49) Zbornik radova, Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi, Institut za Istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2012.
2. Dizdarević Mevludin, *Tretman Roma kao etničke manjine u Zenici kroz prizmu rezolucije zeničkih intelektualaca 1942. godine*. (str. 31-40) Novi Muallim, jesen 2016, god. XVII, Br. 67.
3. Hadžijahić Muhamed, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*. (str. 275-282) Izlaganje sa naučnog skupa: 1941. u Istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
4. Kisić-Kolanović Nada, *Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. (str. 901-938) Časopis za suvremenu povijest, God. 36, br. 3, Zagreb 2004.

Literatura

1. Đidić Fuad-Hećimović Esad, *Robija šutnje (Stradanje Muslimana u zeničkom kraju 1945-1987)*, KMD Preporod, Zenica 1991.

⁷⁰ Hoare, *Bosanski muslimani*...385-388.

2. Grupa autora, *Narodni heroji jugoslavije*, Partizanska knjiga Ljubljana, Narodna knjiga Beograd, Pobjeda Titograd 1982, Prva knjiga A-M.
3. Hoare Marko Attila, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica 2019.
4. Hurem Rasim, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Plejada, Zagreb-Sarajevo 2016.
5. Jahić Adnan, *Vrijeme izazova Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjački institut-Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2014.
6. Jalimam Salih, *Zenica fotomonografija*, ZE Company, Zenica 1999.
7. Kazazović Ćamil, *Zenica u Narodnooslobodilačkoj borbi 1942-1945*, Muzej grada Zenice, Zenica 1980.
8. Kazazović Ćamil, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Muzej grada Zenice, Zenica 1984.
9. Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS Divizija (Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh)*, Svjetlost, Sarajevo 1987.

A CONTRIBUTION TO THE UNDERSTANDING OF MUSLIMS' ATTITUDES TOWARDS THE EVENTS OF THE WORLD WAR II IN THE WIDER AREA OF ZENICA (BISTRICA - NEMILA)

Abstract

Immediately after the end of the World War I, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians will be formed, in which Bosnian-Herzegovian muslims will attempt to preserve the country's territorial integrity and protect their interests through a policy of inclination. This policy continued during World War II, when Muslims would seek to those who would protect their interests. In this work will be presented a clearer insight of the Muslims' attitude towards the events of the World War II, based on the oral testimonies of witnesses and participants of these events, with the archival material and literature. Also, in this work we will use the term Muslim, which was then used for a national group of peoples, and today refers to Bosniaks. The reason for writing such topic lies in the fact that the papers, published on the attitude of Muslims towards World War II, did not analyze in depth the area of Zenica with a predominantly Muslim population, nor did they analyze their attitude towards the circumstances of that time. In this paper, we will try to present the attitude of the Islamic Community and also the attitude of masses towards the various military formations to which Muslims of the Zenica region joined.

Key words: Muslims, Zenica, Bistrica, Islamic Community, Muslim resolutions, Muslim militias, Chetniks, Ustasha, Patriots, Black Legion, Partisans